

ПЕТИ ДЕО

У У БОРБАМА ЗАПАДНОМОРАВСКОЈ ДОЛИНИ

У то време општа ситуација на ратишту у свету и у нашој земљи била је све повољнија. Рат се ближио крају. Источни фронт се приближио Мађарској и Чешкој. На западном фронту и у Италији савезници су такође имали успехе, иако не онакве какви су се очекивали. На југословенском ратишту снаге НОВЈ су постизале све веће победе нарочито у источним деловима земље. Ослобођењем Србије (сем њених градова у сливу Западне Мораве и у долини Ибра) и нарочито Београда (20. октобра 1944) из основа је измењена стратегијска ситуација на југословенском ратишту. Немци су били приморани да свој балкански фронт помере неколико стотина километара на Запад. Немачка Група армија »Е«, која се повлачила из Грчке, није могла да поправи положај немачких и квислиншких снага у Југославији, него је била приморана да сама себе спасава. Прешло се и на фронтални начин ратовања - образован је сремски фронт. Али се непријатељ још грчевито бранио. Требало је уложити још напора, задати последњи ударац непријатељу, али дати и нове жртве за слободу.

ДЕЈСТВА 18. БРИГАДЕ КОД КРАЉЕВА «

У рејону Краљева и у долини Ибра вођене су у то време веома тешке борбе против немачке Групе армија »Е«, која се преко Косова и Метохије, Краљева, Ужица (сада Титово Ужице), као и преко Рашке, Новог Пазара, Сјенице и Вишеграда, извлачила из Грчке и Македоније за Босну, а исто тако и против немачких јединица које су обезбеђивале покрет ове Групе армија.

Пошто су у првој половини октобра ослобођени Врање, Лесковац и Ниш а убрзо затим и Београд и Крагујевац, за извлачење веома бројне Групе армија »Е« (имала је близу 400.000 људи) остали су врло непогодни правци ибарском клисуром, долином Западне Мораве и преко Санцака. Ови правци малог капацитета, уски, оивичени брдским и планинским земљиштем били су изложени бочним ударима јединица НОВЈ и захтевали су веома јако обезбеђење. Зато су Немци да би одржали Краљево и Чачак, створили јаку одбрану и ангажовали јаке снаге: ојачани 34. армијски корпус, који је имао крајем октобра следећи распоред снага:

- на десном одсеку, који се протезао у виду лука од села Ковача до села Милочаја налазили су се 13. и 14. пук 7. СС дивизије »Princ Eugen«, затим 749. пук 117. дивизије и Борбена група »Burgemeister«;

- на средњем одсеку, од планине Котленика до реке Чемернице, држала је положаје Борбена група »Fiser«;

- на левом одсеку, од Чемернице до села Видова, био је 724. пук, 654. артиљеријски пук, противтенковски дивизион, батаљон морнара и чета тенкова под командом Штаба 104. ловачке дивизије.

Укупно, на фронту код Краљева и Чачка налазиле су се снаге јачине до четири немачке дивизије помогнуте са око 40 тенкова и 30 топова. Целокупном одбраном овог сектора руководио је немачки генерал Артур Милер.

Током новембра положаје немачког 34. корпуса у долини Ибра и Западне Мораве стално су појачавале јединице из маршевске колоне Групе армија »Е«.

Испред предњег краја одбране биле су постављена минска поља и жичане препреке. Немци су се утврдили и организовали не само за одбрану већ и за напад. Села и засеке организовали су тако што су уредили зграде као ватрене тачке

и изградили велики број бункера и препрека који су заштитили жичаном оградом.

Крајем октобра према немачким снагама код Краљева биле су распоређене јединице НОВЈ и јединице Црвене армије:

- 23. дивизија на линији село Видово - село Пријевор - село Вранићи;
- совјетски 51. пук 93. стрељачке дивизије према селу Прељини;
- 17. дивизија на линији село Мојсиње - село Бресница - село Бумбарево Брдо;
- 2. пролетерска дивизија источно на линији село Витановац - село Врба;
- совјетска 223. стрељачка дивизија (41. и 524. пук) на Котленику и према Врби.

Сви напори снага НОВЈ и Црвене армије да у првој половини новембра одбаце немачке трупе са овог простора, и поред великих обостраних губитака, били су безуспешни. Немци су успели да задрже своје положаје око Краљева.

Ради побољшања ситуација на овом сектору Главни штаб НОВ и ПО Србије, према наређењу Врховног штаба НОВЈ, одлучио је тих дана да у рејону Краљева упути и 25. дивизију ради скраћења нападаог фронта 2. пролетерске дивизије. У складу с тим штаб 14. корпуса је 5. новембра издао наређење 25. дивизији да изврши покрет на сектор Краљева.⁸⁷

Поступајући према овом наређењу, штаб 25. дивизије је 7. новембра поставио бригадама задатак за покрет у шири рејон Крагујевца.

Сутрадан, 8. новембра, пошто је концентрисала своје батаљоне и приштапске јединице 18. бригада је кренула из Божевца правцем: село Калиште - село Александровац - Свилајнац - Лапово - Баточина - Крагујевац. По прохладном и кишовитом времену први дневни марш се завршио у Александровцу, други 9. новембра у Свилајнцу, а трећи 10. новембра у селу Жировници, где се бригада разместила на простору село Жировница - село Прњавор - село Ботуње и ту сачекала ново наређење.

Бригада више није маршовала по врлетима већ по слободним друмовима, а њена колона више није била партизанска колона са доста размака између бораца, већ колона простих збијених редова, дуга, готово непрегледна, са коњима, запре-

⁸⁷ Зборник НОР-а, том I, књ. 14, стр. 555.

жним возилима, минобацачима. Била је то потпуно нова и импресивна слика једне велике борбене јединице.

Била је то потпуно нова ситуација. Зато је у заповести штаба дивизије наређено да се строго води рачуна о маршевском поретку и маршевској дисциплини.

»Није свеједно« - каже се у заповести - »вршити покрет са јединицом јачине 120 војника и са јединицом од 600 до 700 војника. После сваких 50 минута марша јединицама давати 10 минута одмора. У сваком дневном маршу, за време ручка, дати јединицама одмор од три часа. Водити рачуна да се јединице у маршу не замарају. Препоручује се да у маршу треба да влада песма, што олакшава покрет и сузбија замор код бораца, разбија замор код бораца. Музика бригаде треба да се креће на челу бригаде«.

Једанаестог новембра бригада је добила заповест штаба дивизије да 12. новембра у 7 часова изврши покрет у рејон Краљева и тамо смени јединице 2. пролетерске дивизије.

Овај марш је био и дуг и напоран. Но, и поред тога што је дувао јак ветар, стално падала киша, а друм био раскаљан, што је утицало на темпо марша, бригада је ипак стигла пред поноћ на одређену просторију и одмах почела смену јединица 2. пролетерске дивизије. Смена је вршена у току ноћи и сутрадан на линији: Клупе (кота 549) - Мала Борча (кота 508) - село Витановац - село Чукујевац, односно на висовима и падинама Котленика, североисточно од Краљева. Положаје на овој линији посела су два батаљона, а два батаљона су задржана у резерви у рејону села Милавчића и Милаковца. Након извршене смене 3. српска бригада се пребацила на простор села Оцака, Штулца и Дубља ради сређивања, попуње, одмора и припреме за нова дејства. Са нових положаја 18. бригада је одржавала чврсту везу са јединицама 2. пролетерске дивизије, које су се налазиле лево, преко Западне Мораве.

Јединице су одмах своје положаје допунски утврдиле, испред њих поставиле инжињеријске препреке с циљем да се обезбеде од изненадних напада непријатеља.

Са ових положаја бригада је требало да врши нападе ради разбијања одбране, одбацивања непријатељских снага са висока изнад Краљева са северне стране и ослобођења Краљева.

Шеснаеста бригада се разместила у рејону западно од Крагујевца, а 19. бригада у рејону Груже, с тим што је била придодата 2. пролетерској дивизији.

⁸⁸ Зборник НОР-а, том I, књ. 15, стр. 12.

Исте ноћи и сутрадан јединице бригаде су отпочеле борбена дејства.

Једанаест дана (од 14. до 25. новембра) 18. бригада се налазила на овим положајима код Краљева, водећи готово непрестано борбе, често заједно с јединицама Црвене армије. Биле су то прве борбе реорганизоване, преформирани и попуњене бригаде. За нове борце, који су чинили огромну већину састава бригаде, ове борбе биле су и прво ватрено крштење. Немачке јединице, уз подршку топова и минобацача, вршиле су честе дневне нападе и противнападе на положаје бригаде. Истовремено су се и упорно бранили са фортификацијски добро утврђених положаја и заштићених минским пољима и разноврсним препрекама. За то време обе стране нису постигле неке веће резултате и линија фронта је остала непромењена.

Жестина ових борби дубоко је остала у сећањима бораца 18. бригаде. Тако, на пример, Драгослав Манојловић, тада борац 3. чете 2. батаљона, пише:

»У село Витановац стигли смо касно ноћу по хладној киши и суснежици. Наша чета би смештена у школи. Онако уморни и мокри мало смо се одморили и исте ноћи пођемо на положај. Ишли смо у колони по водовима у највећој тишини. Недалеко испред нас чује се покоји рафал митраљеза и експлозија понеке мине из бацача. Немци открили наш покрет. Кад смо дошли на једну косу, водник распореди десетине и борце по положају. Време хладно, обућа мокра, одело се леди. Зора. Мој друг и сељак Живота Петровић даде ми суве чарапе, ја се преобух и тако мало загрејох. Те прве ноћи није било борбе. Али сутрадан Немци нападоше наше положаје. Ми их одбисмо. Ту су биле и неке јединице Црвене армије. Истог дана ми и Руси кренусмо у напад на Немце. Немци се огорчено бране. Нанесосмо непријатељу добре губитке, али је доста наших другова погинуло и рањено... За тих десетак дана било је више оваквих борби с Немцима... «

Бура Метикош, тада командир минобацачке чете у 1. батаљону, памти:

»Стигосмо у село Витановац. Одмах приступисмо распореду минобацача на положају 1. батаљона. Проверимо знање нишанција и осталих, а одмах ноћу 15/16. новембра би борба. Прво одељење минобацача је успешно тукло немачке положаје код Велике Борче. Одељење се добро показало и његов командир Живота Обрадовић. Идућег дана ово одељење би за-

мењено другим одељењем са водником Душаном Дудићем. И оно је успешно тукло немачке положаје. Наши минобацачи су коришћени и у подршци јуриша стрељачких чета... «

Мирослав Јовић, тада борац 2. чете 1. батаљона, такође пише о борби код Мале Борче:

»Следеће ноћи, вероватно 16. новембра, кренусмо у напад. Командир Жика Топличанин укратко је упознао борце где се налазе немачки положаји и колико Немаца отприлике има на положају испред нас. Наш задатак је да их изненадимо и одлучним нападом протерамо и заузмемо положаје на том брду које се зове Мала Борча изнад села Сирче. Даље идемо у колони по водовима. Још није било свануло кад се на десном крилу отвори борба. На команду нашег водника Вукадина Живковића Нишлије развисмо се у стрелце. Немци нас приметише и отворише ватру. Ми полегасмо, отворимо и ми ватру. Немачки куршуми нас пребацују јер смо се привукли близу њихових положаја, под брдо. Цела чета појачава ватру. Први вод врши јуриш, а затим и цела чета. Немци нису издржали наш јуриш и у свануће ми избијемо на брдо. Видимо како се Немци повлаче. Просто беже низбрдо према Сирчи. Такво је било ватрено крштење нових бораца наше чете. Ето, врло успешно, што је много значило за касније борбе које смо имали. Имали смо неколико рањених, међу којима је био и мој сељак Бранислав Гајић. Наредних дана мењали смо положаје и опет нападали али овде су се Немци били добро утврдили. Једног дана, заједно са црвеноармејцима, одбијемо противнапад Немаца у којем су Немци имали велике губитке; избројали смо на положају наше чете десетак погинулих Немаца. Ми смо имали једног погинулог и више рањених. Било је заробљено и неколико белогардејаца, које су Руси одмах стрељали... «

Штаб 14. корпуса је још раније претпоставио да ће јединице у фронталним борбама трпети веће губитке. Због тога је 14. новембра, уочи ових борби, наредио дивизијама да предузму потребне мере »ради подизања степена ратне вештине код бораца и руководилаца, како би се избегле тешке последице«. Штаб корпуса је нагласио да се ради о новој форми ратовања и тражио да се, баш зато, упоредо са борбама стално изводи обука људства. Стројеву обуку је требало спроводити ради повећавања покретљивости јединица и учвршћивања дисциплине у јединицама, а обуку у руковању оружјем и наставу гађања ради што бољег коришћења ватрене моћи оружја, док је борбена обука била потребна да би се појачала маневарска и ударна снага јединица. ,

Седамнаестог новембра је на заједничком састанку штаба 14. корпуса и штаба 68. корпуса Црвене армије одлучено да се изврши одлучујући напад на непријатеља у западноморавској долини, ангажујући све расположиве снаге. Главни удар требало је да врше совјетске јединице код Пожеге с циљем да пресеку комуникације Чачак - Пожега - Ужице, а помоћни удар јединице НОВЈ (2. 17. и 25. дивизија) у садејству 223. совјетске дивизије на Краљево и Чачак.⁸⁹

У вези с тим 19. новембра је штаб 25. дивизије издао наређење 18. бригади да предузме напад са положаја на којима се налазила и да овлада непријатељским положајима и по могућству стави под ватру мост на Западној Морави, североисточно од Краљева.⁹⁰ Десно од ње требало је да напада 16. бригада, али пошто су њене положаје већ биле запоселе јединице 17. дивизије, то је 18. бригада смањила свој одсек дејства за рачун 16. бригаде. Батаљони су овако били распоређени: 2. батаљон на линији Орлови (искљ.) - Трговиште - Клуpe (кота 549) - Нава (кота 439) - кота 357 - Мала Борча (кота 508); 1. батаљон на линији Патена срча (кота 557) - Шумарица - кота 474 - кота 314 - кота 260 (искљ.); 3. батаљон на положају код села Милавчића и 4. батаљон као резерва у селу Чукујевцу.

Осамнаестој бригади су тада били придодати један совјетски артиљеријски пук и један дивизион »каћуша«.

Заједнички напад изведен је ноћу између 22. и 23. новембра.

После добро изведене артиљеријске и минобацачке припреме по немачким положајима јединице НОВЈ и Црвене армије су свом снагом кренуле у јурише. У почетку Немци су били потиснути из предњих утврђења, нарочито на Шумарици. Међутим, брзо су се средили и извршили снажан противнапад и повратили изгубљене положаје. У том нападу, јединице 18. бригаде су претрпеле осетне губитке.

Напади на немачке положаје су настављени и наредних дана, али ни они нису довели до промена ни на фронту напада, ни у систему одбране, јер су Немци испољавали највећи систем упорности. Таква упорна немачка одбрана Краљева може се објаснити његовим значајем у вези са извлачењем Немаца са југа.

Сећајући се тих борби, Јездимир Перић, тада борац 1. чете 4. батаљона, пише:

⁸⁹ Зборник НОР-а, том I, књ. 15, стр. 78.

⁹⁰ Зборник НОР-а, том I, књ. 15, стр. 115.

»Наш 4. батаљон стиже на положај код села Цветка где су били Немци. Касно ноћу, 21. новембра (на светог Аранђела) наш батаљон се припремио за напад. Наша чета је остала у резерви, а остале су кренуле у напад према немачким положајима испред Цветке. Сутрадан, јутро је било чисто и светло па смо ми из резерве могли голим оком да видимо како је вођена борба. Видимо како наши јуришају. Командир чете Бојан са двогледом прати борбу. Наши јуришају, а Немци се повлаче. Али је борба жестока. У једном тренутку рече командир: 'Ено, погипе командант батаљона с митраљезом у рукама' (Милутин Роксандић - нап.а). Било је то при крају борбе. Наш батаљон је освојио немачке положаје, али је при том имао велике губитке. Погинуло је око 20 бораца, а рањено много више«.

Александар Миловановић, тада борац 3. батаљона, наводи овај детаљ:

»У 2. чети био је са нама и један Италијан који се звао Алберто. Он је слабо говорио наш језик, тек по коју реч. Имао је око 25 година, не знам како је дошао код нас (један број Италијана дошао је у бригаду из Бора док је бригада тамо изводила борбена дејства - нап.а). У једном ноћном нападу на немачке положаје између Витановца и Витковца, у коме су учествовали и црвеноармејци, случај је хтео да будемо заједно иза једне ограде од прућа. Близу нас је био и командант батаљона Бранко Кнежевић. Алберто је био пушкомитраљезац на 'брингалу'. Он наслони 'брингал' на ограду од прућа и стаде да туче. Наиђе мало касније и Маузер, командир чете, и упозори га да заузме бољи заклон, али га он није послушао, па је и даље тукао из стојећег става, додајући при том Немцима, на италијанском, неке псовке, ваљда псовке, које ми нисмо разумели. Немци почеше да одступају и ми пређемо преко ограде. Немци се повлаче, али и даље жестоко туку. И деси се да немачки митраљез пресече Алберта у тренутку кад је прелазио преко ограде. Кад се борба стишала, изнели смо мртвог Алберта са положаја и сахранили ту, близу. На парчету дрвета написасмо само »АЛБЕРТО«...

Једномесечне свакодневне борбе снага НОВЈ и њихово настојање да заузму Краљево нападима са обронака Котленика, долином Западне Мораве са истока и с југа из међуречја Западне Мораве и Ибра нису дале планиране резултате због све живљег отпора Немаца. Зато је дошло до промена у распореду снага НОВЈ које су дејствовале на овом сектору.

Избијањем 6. српске бригаде 2. пролетерске дивизије и 19. српске бригаде 25. дивизије на комуникацију Рашка - Краљево, у кањон Ибра на дужини око 23 км, било је озбиљно угрожено извлачење зачелних ешелона колоне Групе армија »Е«. То је констатовано и у немачком Ратном дневнику: »Банде су закрчиле пут у долини Ибра северно од Богутовца«.

Штаб 14. корпуса је настојао да искористи ову ситуацију. У складу с тим, он је одлучио да целу 2. пролетерску дивизију пребаци на леву обалу Ибра где је била најслабија немачка одбрана Краљева и где дотле није било снага НОВЈ. Њене положаје најкасније до 28. новембра требало је да поседну снаге 25. дивизије са задатком да обезбеде пребацивање јединица 2. дивизије преко Ибра и да врше притисак с југа на Краљево, а затим да се и оне пребаце на леву обалу Ибра и пресеку комуникације Краљево - Чачак.⁹¹ У том случају положаје 18. бригаде требало је да поседну јединице совјетске 223. стрељачке дивизије, а положаје 16. бригаде јединице 17. дивизије НОВЈ.

Поступајући према овом наређењу, ноћу 25/26. новембра извршена је смена 18. бригаде, а у јутарњим часовима, 26. новембра, бригадна колона је убрзаним маршем кренула правцем Чукујевац - село Стубал - село Лозна - село Грабовац, где је прешла Западну Мораву и сутрадан наставила марш правцем село Осаоница - Ново Село - село Подунавци - село Врба источно од Краљева. Овим правцем се кретала и 16. бригада. У току ноћи између 27/28. новембра 18. бригада је преузела положаје 3. српске бригаде 2. пролетерске дивизије на линији село Крушевица - Матарушка Бања - село Замчање и једном придодатом батеријом противтенковских топова обезбеђивала пребацивање 3. српске бригаде преко Ибра.⁹²

У наређењу штаба 25. дивизије било је предвиђено да 1. и 2. батаљон задрже по једну чету на положајима северно од Краљева до преузимања ових положаја од других јединица, а, пошто је 28. новембра уследио општи напад на Краљево, ове чете су остале у саставу тих јединица и заједно с њима учествовале у нападу на овом правцу.

У општем нападу 18. бригада је обезбеђивала бок 2. пролетерске дивизије и вршила ватрени притисак на непријатељске положаје. Борба је вођена цео дан, а наредне ноћи, уочи 29. новембра, Краљево је било ослобођено.

⁹¹ Зборник НОР-а, том I, књ. 15, стр. 183.

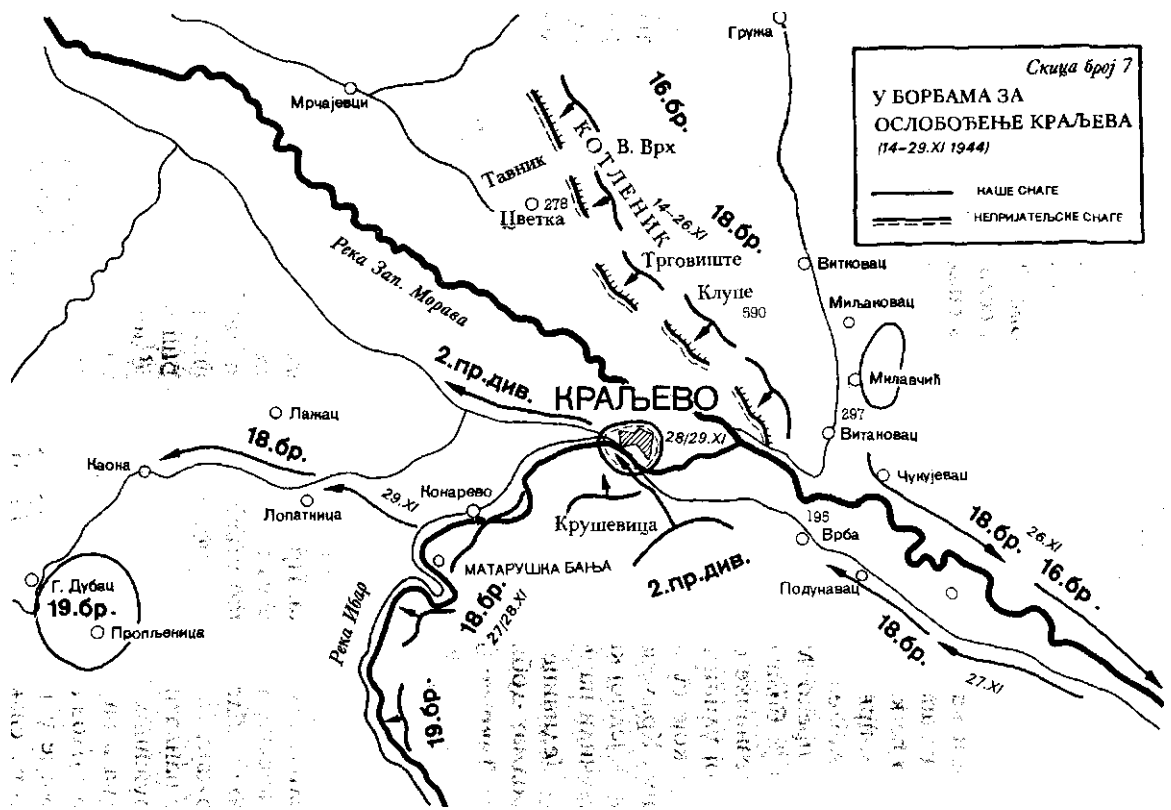
⁹² Архив ВИИ, кут. 1089, бр. рег. 2/29.

Мирослав Јовић, борац 1. батаљона, чија је чета остала на старим положајима, о учешћу његове чете у овом нападу пише:

»Главнина наше бригаде и цела дивизија су били пребачени преко Западне Мораве, а на Котленику су остали мањи делови наше бригаде. Наша чета такође. Ту су биле јединице Црвене армије. Стигоше иза нас код села Печеноге руски топови и 'каћуше'. Артиљерија је почела снажно да туче. И авиони су нападали на немачке положаје, као и само Краљево. Видело се како гори железничка станица. Онда је наша чета са четом црвеноармејаца почела да наступа преко села Сирче где смо запленили немачку опрему и храну. Пребацили смо се затим преко Мораве и наступали преко железничке станице која је била сва у пламену: горе вагони, моторна возила. Од железничке станице једном улицом смо наступали ми и Руси. У тој улици смо се срели са јединицама 2. пролетерске дивизије које су наставиле гоњење непријатеља, а ми смо са борцима Краљевачког партизанског одреда вршили контролу града. У једној кафани смо се затим одморили, а сутрадан се прикључили нашој бригади која је ушла у Краљево преко Ибра«.

Јединице 18. бригаде су ушле у Краљево с јужне стране и одмах добиле наређење за покрет.

Тако су биле завршене борбе код Краљева. У тим борбама бригада је имала велике губитке: погинуло је 69, а рањено 106 бораца и руководиоца. То истовремено показује да су јединице 18. бригаде за ових 15 дана, колико су се налазиле у рејону Краљева, водиле даноноћне борбе, испуњене наизменичним нападима и противнападима, у којима је морало бити великих губитака. При томе је бригада стекла знатна искуства у вођењу напада уз подршку артиљерије, а посебно фронталних напада на јако утврђена упоришта и одсудно брањене положаје. Ово је било посебно значајно, јер ће бригада све чешће наилазити на јако утврђена упоришта и положаје добро наоружаних и искусних немачких јединица. Одбрана непријатеља и на фронту и у дубини била је жилава. За одбрану својих положаја непријатељ је употребио све снаге и средства којима је у том тренутку располагао. Бранио је свако насељено место, сваки положај. И што су дубље продирале, снаге 18. српске бригаде наилазиле су на све жилавији отпор.

БОРБЕ КОД ПОЖЕГЕ

После ослобођења Краљева прекинута је веза између Рашке и Краљева, а ослобођене су знатне снаге НОВЈ за даље операције у правцу Чачка и Ужица. С тим циљем је 25. дивизија упућена у наступање правцем Краљево - село Каона - Гуча и према Ивањици како би спречиле извлачење Немаца правцем Чачак - Пожега и садејствовала 2. пролетерској дивизији, која је гонила непријатеља правцем Краљево - Чачак.

У току 29. новембра 18. бригада је прешла на леву обалу Ибра и, сходно наређењу штаба 25. дивизије, извршила је покрет.⁹³ У току дана јединице су избиле на линију Лажац - Каона, чистећи уз пут терен од заосталих четника и садејствујући 2. пролетерској дивизији у борбама на комуникацији Краљево - Чачак. Лево од 18. бригаде налазила се 19. бригада, која је избила на просторију село Пропљеница - село Горњи Дубац, док је 16. бригада избила на просторију: село Горачићи - село Живица - Гуча.

На овом простору 18. бригада је остала и наредног дана (30. новембра) чистећи терен од четничких група. Идуће ноћи њени делови су код села Лопатнице заробили пет четника и запленили два коња, три пушкомитраљеза, 13 пушака и 10 бомби. У краћој борби код села Дедевца погинуо је један борац бригаде.

С обзиром на убрзано повлачење Немаца ка Чачку и Ужицу и избијање делова 2. пролетерске дивизије на Жежевицу (10 км западно од Чачка), где су водили жестоке борбе против Немаца и четника, штаб 2. дивизије је 1. децембра наредио 25. дивизији, која се тада налазила у оперативном погледу под његовом командом, да 16. и 18. бригада што пре избију на комуникацију Чачак - Пожега и садејствују у ослобођењу Чачка.

Извршавајући постављени задатак, 18. бригада је избила на комуникацију Чачак - Ариље и Чачак - Гуча, без додира с непријатељем. У исто време 16. бригада је водила жестоке борбе на линији Муњско брдо - село Негришори.

У току ноћи, уочи 3. децембра, јединице 2. пролетерске дивизије су ослободиле Чачак; немачке снаге су се ужурбано повукле даље на запад према Пожеги, Ужицу и Вишеграду.

Трећег децембра, пошто је Чачак ослобођен, 18. бригада је добила задатак да напада непријатеља дуж комуникације

⁹³ Архив ВИИ, кут. 1089, бр. рег. 2/31.

Чачак - село Марковица - Пожега, тесно садејствујући са јединицама 2. пролетерске дивизије које су наносиле удар десно, у захвату Овчарско-кабларске клисуре, а лево са 16. бригадом која је водила борбе у ширем рејону Крстаца, код Пожеге.⁹⁴

Истог дана и 23. дивизија 14. корпуса достигла је линију село Лзубић - село Шабановић наступајући десно од 2. пролетерске дивизије. Немачка 104. ловачка дивизија, под притиском снага НОВЈ, наставила је повлачење из рејона Чачак у правцу Пожеге. Заштитницу је и даље образовала пуковска Борбена група »Burgemaјster«.

Пошто се радило о слабијим заштитницама непријатеља које су тежиле да се што пре одвоје од снага НОВЈ и да се организовано повуку, јединице 18. бригаде су имале задатак да брзо и енергично дејствују и уништавају непријатеља, а затим да се пребаце на комуникацију Пожега - Ужице, с циљем да је пресеку и са другим деловима НОВЈ окруже немачке јединице код Пожеге.

Водећи мање борбе, 18. бригада је избила на линију село Лучани - село Лисице. Ту су две чете 3. батаљона нападе непријатељске положаје на линији Бјелошевац (кота 629) - кота 622 - Црна стена (кота 616), а затим одатле садејствовале 16. бригади и деловима 2. пролетерске дивизије у нападу на непријатеља, који се налазио на десној обали Моравице.

После ових борби, 18. бригада је добила задатак да се пребаци преко Моравице и са једним батаљоном 19. бригаде садејствује деловима 2. пролетерске дивизије у ослобођењу Пожеге нападом са правца село Годовик - Пожега. Будући да су се немачке снаге брзо повлачиле и да су напустиле Чачак без већих борби, сматрало се да ће исто тако лако и брзо бити ослобођена и Пожега, тј. да непријатељ нема намеру да упорно брани своје положаје око Пожеге.

Наступајући ка десној обали Моравице, 18. бригада је избила на греду Крстац. Циљ је био да настави даљи продор у правцу Пожеге и да учествује у борби за њено ослобођење.

Међутим, пре него што се развила за борбу, после преласка преко крстачке греде, 5. децембра, непријатељ је јачим снагама извршио снажан противнапад из Пожеге управо на сектору Крстаца, где су се, поред јединица 18. бригаде, налазиле и јединице 16. бригаде изненадивши и једну и другу бригаду. Батаљони 18. бригаде су се затекли у покрету или на краћем

¹⁰¹ Зборник НОР-а, том IX, књ. 7, стр. 760. •

застанку код сеоских кућа у тренутку када су Немци са блиског растојања осули по њима жестоку ватру. Због небудности, потцењивања непријатеља и слабог командовања, како је касније констатовао и штаб 25. дивизије, непријатељ је успео да 18. и 16. бригади нанесе велике губитке. На другој страни, Немци су заузели Крстац уз мале или скоро никакве губитке. Њихов циљ је био да, по сваку цену, задрже крстачке положаје до одређеног времена и на тај начин омогуће извлачење својих снага правцем Пожега - Ужице - Дрина и даље.

У току повлачења јединица 18. и 16. бригаде и спасавања људства од убитачне ватре непријатеља дошло је до мешања и нагомилавања снага на узаном простору, што је омогућило непријатељу да оствари своју замисао о противнападу. Догодило се, на пример, да је непријатељ затицао чете у тренутку постројавања за покрет. Јединице су се браниле, али без успеха.

Износећи недостатке ове борбе, у извештају политичког комесара 25. дивизије записано је:

»Овде је донекле кривица штабова бригада и штабова батаљона у потцењивању непријатеља који се налазио у одступању ка Пожеги, у невојничком и неопрезном наступању за непријатељем и, најзад, када се запало у критичну ситуацију, у несналажењу штабова батаљона и команди чета да организовано повуку своје јединице«.

Осетни губици које је 18. бригада имала у току ове борбе говоре колико је то била тешка ситуација: бригада је имала 49 погинулих и 77 рањених бораца и руководилаца.

У извештају штаба 25. дивизије од 7. децембра констатује се да су у борбама на Крстацу разбијени 3. батаљон 16. бригаде и два батаљона 18. бригаде.⁹⁵

Сећање Александра Миловановића, тада борца 3. батаљона, то потврђује и пружа упечатљиву слику о драматичности ове борбе:

»Стигли смо на брдо Крстац негде око 9 часова увече. На самом брду налази се гробље. Наше претходнице наилазе на слабији отпор Немаца и после кратког пушкарања Немци се повукоше. Улазимо у Лучане негде око 22 часа. Нигде живе душе. Немачка комора читава, моторизација и материјал ратни, само Немаца нигде. Преко неког сељака настојимо да сазнамо куда су се Немци повукли, али он не зна да нам каже.

⁹⁵ Архив ВИИ, кут. 1089, бр. рег. 3/17; Зборник НОР-а, том IX, књ. 7, стр. 767.

Командири не дају борцима да разносе плен док не сване. У школској згради нађосмо два Немца на спавању. Наши их одведоше у штаб батаљона. Они ништа не знају, кажу да су се успавали док су остали одступили... Јутро је. Баш је добро свануло. Одједаред са свих страна сручи се паљба на нашу јединицу, из свег оружја. Ускомешали смо се. Не знамо на коју ћемо страну. Наређује се одступање према брду. То и чинимо. Не знамо на коју страну да пуцамо - бије на нас са свих страна. Са леве и десне стране, на стотинак метара је шума, а отуда Немци убитачном ватром проређују наше редове. Једва стигосмо до гробља и ту покушавамо да пружимо отпор. Много је мртвих и рањених. Трећа чета је опкољена у једном потоку. Курир Слободан, родом из неког села око Нересниде, успева да се пробије кроз обруч до 3. чете и да пренесе наређење штаба батаљона команди ове чете куда да се пробија. Крећемо поново у напад и уз велике губитке успевамо да се спојимо са опкољеном четом и изађемо из обруча. Курира Слободана штаб батаљона похваљује... «

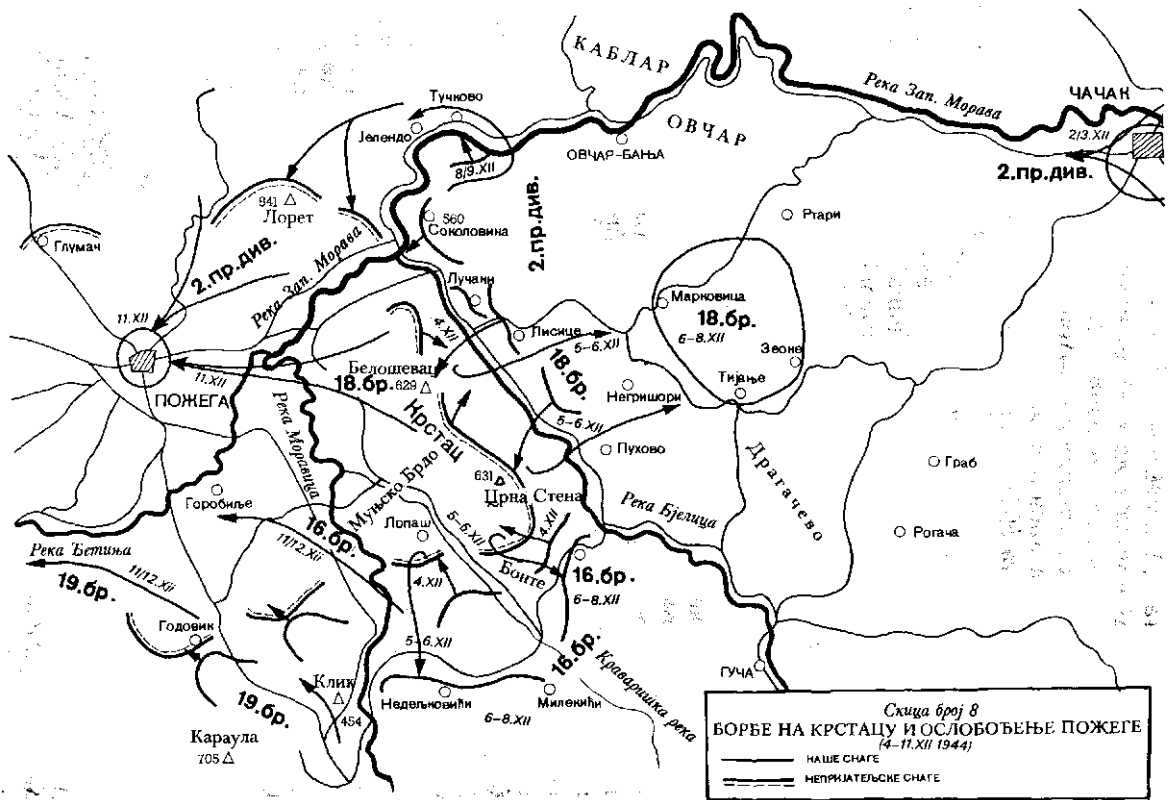
После борбе бригада се повукла и прикупила на простору села Марковице, Којића, Тијања, Ртара и Зеоке⁹⁶ са истуреним обезбеђујућим деловима на линији Пухово (кота 443) - Росуље (кота 494) - кота 407 - село Брезовац - село Лучани, који су имали задатак да поставе препреке и противтенковска оруђа на комуникацији Пожега - Марковица. На овом простору требало је јединице средити, а потом их пребацити преко Моравице према западу.

Немци нису даље продирали у правцу повлачења јединица бригаде. И даље су чврсто држали положаје око Пожеге.

Три дана (6, 7. и 8. децембра) 18. бригада је остала у месту држећи положаје. За то време борби није било.

У међувремену Главни штаб Србије и штаб 14. корпуса су одлучили да 23. и 45. дивизију пребаце на сектор Лзубовије, а 2. пролетерска дивизија да поседне њихове положаје северно од комуникације Пожега - Ужице. Двадесет пету дивизију требало је и даље држати на положају јужно од комуникације Пожега - Ужице. У вези са оваквом замисли јединице 2. пролетерске дивизије су у току ноћи, између 8. и 9. децембра, прешле на леву обалу Западне Мораве. Осамнаеста бригада је сменила 3. српску бригаду 2. дивизије и запосела положаје на линији село Удовичићи - Соколовина (кота 580), ближе Западној Морави; 16. бригада је држала положаје од Ариља до реке

96 Архив ВИИ, кут. 1089, бр. рег. 2/36.

Скица број 8
 БОРБЕ НА КРСТАЦУ И ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОЖЕГЕ
 (4-11.XII 1944)

— НАШЕ СИЛЕ
 - - - НЕПРИЈАТЕЛСКЕ СИЛЕ

Бјелице, а 19. бригада је запосела положај јужно од комуникације Пожега - Ужице.

Десетог децембра дошло је до нових измена у борбеном распореду јединица 25. дивизије,⁹⁷ па је с тим у вези 18. бригада посела, осим дотадашњих положаја, и скоро све положаје 16. бригаде. Тог дана њен је распоред био: један батаљон на линији Бонта (кота 502) - кота 621 - кота 616 одакле је затварао правац Крстац - Гуча и угрожавао немачке положаје на Крстацу; један батаљон на линији кота 443 - Росуље (кота 494) - кота 407 - село Брезовац - кота 403; један батаљон на линији Стојадиновићи (кота 378) - Соколовина (кота 575) - Гај (кота 503, искључно); један батаљон у резерви, у рејону села Марковића. Положај који је држала 18. бригада био је широк око 30 км. Линија њеног положаја је проширена да би се три батаљона 16. бригаде могла пребацити преко Моравице и одатле угрожавати немачке положаје код Пожеге.

Догађаји су се развијали вртоглавом брзином. У току 10. и 11. децембра дошло је до промене ситуације. Немци су почели да извлаче своје снаге из Пожеге и са положаја око Пожеге, па је требало хитно предузети напад на непријатеља. С тим у вези штаб 25. дивизије је 11. децембра у првим поподневним часовима издао наређење својим бригадама да гоне непријатеља преко леве обале Моравице.⁹⁸ Следећи ову заповест, 18. бригада је кренула у наступање ка Пожеги. Борци су били жељни освете због губитака у борби на Крстацу. У току ноћи је на јуриш заузет Крстац и потиснут непријатељ на леву обалу Моравице. Напад је био веома добро организован, водило се рачуна о подилажењу непријатељским положајима и кретању у току јуриша и борбе, тако да бригада није имала никаквих губитака. У јутарњим часовима, 12. децембра, четири чете 18. бригаде су продрле у Пожегу, а око подне истог дана у садејству делова 2. пролетерске дивизије Пожега је била ослобођена.

ОСЛОБОБЕЊЕ УЖИЦА

После ослобођења Пожеге, 18. бригада је добила задатак да настави да гони непријатеља правцем Пожега - Ужице, између комуникације Пожега - Ужице и Расна - Ужице." Три-

⁹⁷ Архив ВИИ, кут. 1089, бр. рег. 2/38.

⁹⁸ Зборник НОР-а, том I, књ. 15, стр. 400.

⁹⁹ Архив ВИИ, к. 1089, бр. рег. 2/49.

наестог децембра у јутарњим часовима бригада је избила на линију село Тврдићи - село Горјани и ту посела полазне положаје с којих је требало да напада ка Ужицу.

Неки детаљи из организације наступања од Крстаца ка Ужицу виде се и из наређења штаба 4. батаљона 18. бригаде у којем се, уз остало, каже и ово:

»По ослобођењу Пожеге непријатељ се повукао у правцу Ужица. Јединице наше војске наставиле су гоњење непријатеља према Ужицу. Не знамо тачно да ли је Ужице ослобођено или није и на којим се положајима непријатељ задржао. Јединице нашег 1. и 2. батаљона наставиле су гоњење непријатеља према Ужицу. По наређењу штаба бригаде наш батаљон са осталим нашим батаљонима исте бригаде наставиће гоњење непријатеља - правац према Ужицу. Због тога наређујем: све јединице батаљона доћи ће на зборно место код штаба у 17 часова по подне. .. Вршићемо пребацивање преко Мораве пошто се пребаце делови 1. батаљона. Пребацивање се прво друга чета, трећа, противколска, прва чета, бојна комора, пратећа чета. Трупна комора са комором пребациће се преко скеле која се сада ради у близини моста код Јеминске Стене. Она ће се пребацивати пошто се пребаци комора 1. батаљона. За вечеру направите качамак тако да не би остала војска гладна, а ако у интендантури има резерве хране, нека се она подели војсци да би имала резерву код себе, јер можда комора неће на време стићи«.

Сутрадан, 14. децембра, отпочеле су борбе за ослобођење Ужица. Оне су настављене и 15. децембра.

Борбе на сектору 18. бригаде биле су снажне јер је непријатељ пружао жесток отпор. Бригада је нападала са положаја на линији село Пониковица - село Тврдићи - село Здравчићи - село Горјани, источно и североисточно од Ужица. Само Ужице и одступницу немачким снагама на запад су бранили 14. пук немачке 7. СС дивизије »Princ Eugen«, Борбена група »Hart« 104. ловачке дивизије и око 5.000 четника.

Немачка команда у Ратном дневнику бележи за 13. децембар 1944. следеће: »Борбена група 'Шолц' одбила напад банде на положаје мостобрана Ужице«, а за 14. децембар: »Непријатељ надире ка мостобрану 104. ловачке дивизије код Ужица«.

Штаб 18. бригаде је својим батаљонима наредио да напади на непријатељске положаје буду одлучни. Према наређењу

штаба 4. батаљона командама чета од 15. децембра било је веома важно да се спречи извлачење непријатеља из Ужица.

»Треба непрестано бити у борбеном контакту«, каже се у том наређењу. »Но, и поред тога што све снаге треба оријентисати на напад, треба водити рачуна о изненадним упадима мањих непријатељских група у положаје чета и батаљона, коришћењем разних увала и скровитих места (горко искуство из борбе код Крстаца - нап.а). Противколску чету треба поставити на раскрсницу путева (4. батаљон је посео раскрсницу на комуникацији Ужице - Ваљево - нап. а.) где ће се добро утврдити«.

Ноћу између 15. и 16. децембра и у току 16. децембра јединице 2. пролетерске дивизије, 16. бригаде и један батаљон 18. бригаде успели су да овладају положајима у систему спољне одбране Ужица, а затим су напали непријатеља у самом Ужицу. Борбе за Ужице настављене су и 16. децембра, све до 17 часова, када су наше јединице очистиле град од непријатеља и ослободиле га, а Немци одступили преко Кремне ка Вишеграду.

Према процени штаба 25. дивизије, непријатељ је у току борби за ослобођење Ужице имао око 50 погинулих и 100 рањених. Осамнаеста бригада имала је два погинула и седам рањених.

Истог дана после ослобођења Ужица штаб дивизије је издао наређење да бригаде одмах наставе гоњење непријатеља у правцу Вишеграда.¹⁰⁰ На том задатку ангажоване су 16. и 19. бригада, док је 18. бригада, која је у борбама за ослобођење Пожеге и Ужица била на тежишту дејстава, задржана у општој резерви на простору Висибаба - Ужице ради одмора и сређивања јединица. Уз то, бригади је постављен задатак да поправи пут Пожега - Ужице и да оспособи прелаз преко реке Бетиње у Ужицу.

Међутим, већ идућег дана су обуслављена дејства 25. дивизије у правцу Вишеграда. Њен нови задатак је био да изврши марш правцем Ужице - Косјерић - Ваљево - Лозница - Зворник ради преласка у источну Босну.

Борбама код Краљева и у сливу Западне Мораве била је завршена последња операција за ослобођење Србије. Она је имала, као што се види, стратегијски значај у завршним опе-

¹⁰¹ Зборник НОР-а, том IX, књ. 7, стр. 760. •

рацијама за ослобођење читаве земље. Група армија »Е«, веома снажна непријатељска групација, имајући стално око половину својих снага у обезбеђењу комуникација, била је приморана да се повлачи под непрекидном борбом и уз велике губитке у људству, техници и другим материјалним средствима. Ослабљена и исцрпљена, она је морала све своје напоре да усмери ка спасавању својих снага. С друге стране, захваљујући овим борбама код Краљева и у сливу Западне Мораве омогућен је успешан развој и операција на сремском фронту.

Ове борбе имале су посебан значај за јачање борбене спремности и морално-политичке чврстине младих и недовољно искусних старешина и бораца 18. српске бригаде. Из ових борби бригада је изашла чвршћа, снажнија и способнија за вођење и тежих борбених дејстава. Најнепосредније садејствујући борбено искуснијим јединицама Црвене армије и 2. пролетерској дивизији НОВЈ, старешине и борци 18. бригаде су се учили на примерима ових јединица, не заостајући пуно у пожртвовању и храбрости. Борећи се против јаког, вештог и упорног непријатеља, који је код Краљева организовао одбрану на фортификацијски уређеним положајима, са разноврсним препрекама и минским пољима, јединице бригаде су јачале и стицале борбено искуство и самопоуздање у сопствене могућности и снагу. Била је то велика школа, понекад скупо плаћена, али која је касније много користила.

Извештај Витомира Лазаревића Рутоша, помоћника политичког комесара 18. бригаде, упућен Централном комитету КПЈ 10. децембра 1944. године, а чији смо један део већ раније цитирали представља изванредан документ о бригади за последња два месеца те године, а то је баш период борби у западноморавској долини. Тај партијско-политички извештај о целокупном стању у бригади, по свим областима и основним питањима, даје изванредну слику тог стања.¹⁰¹ С обзиром на то да је ово веома значајан историјски извор, а и због своје аутентичности, сматрамо да је боље да цео буде цитиран, него да се препричава и коментарише. Наравно, неке појединости су већ познате, али добро је да се виде и у интерпретацији једног званичног партијско-политичког извештаја. Писан је у селу Негришорима, источно од Пожеге 10. децембра 1944. године.

¹⁰¹ Зборник НОР-а, том IX, књ. 7, стр. 760. •

Ево тог извештаја:

»Активност партијске организације за ово време највише се испољавала у унутрашњем организационом учвршћењу у војсци као и у раду с народом, одржавању конференција и формирању народноослободилачких одбора, као и учвршћивању народне власти на овом терену. Са формирањем народноослободилачких одбора ми смо преко њих вршили мобилизацију, те тако су наши одбори добили углед пред народом праве народне власти, као и пред војском...

... Када је бригада кренула предвиђеним правцем, није било дезертерства, сем појединаца који су одлазили својим кућама и већим делом враћали су у своје јединице.

Партијска организација је у овом времену уложила напоре да би се у доста великој јединици учврстила и проширила и да би створила у јединици гвоздену дисциплину како у логору тако и на борбеној линији тако да ширина наше војске не би разводнила наше редове већ да буду ојачани.

Наша бригада је извршила покрет од Великог Градишта на терен Крагујевац - Краљево - Чачак, у ком смо времену имали више оштрих борби са Немцима који су били опкољени од стране наших јединица и јединица Црвене армије. У овим борбама наши борци, поред тога што су били млади а многима од њих су то биле и прве борбе, показали су се у већини одлични у борби и јуришима на Немце. У новим борбама дала се прилика да партијске организације провере своје чланове да би могле да прошире своје партијске јединице. Исто се и борци кале у овим борбама са Немцима, које много доприносе нашим младим борцима и богате њихово ратно искуство.

У том међувремену, у борбама око Краљева, десила су се мања дезертерства. По овоме је предузета и појачана партијска будност, као и појачан рад СКОЈ-а да би се спречило дезертерство. Међутим, пошто је почело да се проширује дезертерство, ми смо у сагласности са штабом дивизије образовали ратни војни суд и стрељали два дезертера, што смо објавили у целој нашој бригади као и у дивизији. Ово стрељање је наишло на одобравање код наших бораца који су протестовали против дезерте-

ра. Са овим је умногоне спречено дезертерство, као и појачаним радом Партије и СКОЈ-а. Углавном, то питање за сада је решено. Исто нам у овоме много помажу и позадинске војне власти.

У овом раздобљу партијске организације живе активним партијским животом кроз редовне партијске састанке који много доприносе на учвршћењу наше војске.

У овом раздобљу СКОЈ у бригади се прилично проширио. Његова помоћ Партији умногоне се осећа, као и он сам почиње да се осамостаљује у своме раду. Партија је схватила улогу СКОЈ-а и залаже се за његово проширење и уздицање. У скојевској организацији испољиле су се повеће тешкоће нарочито због неискусних и младих руководилаца. Са овим проблемом се позабавио на последњем састанку и дивизијски комитет да би партијске организације дале пуну помоћ СКОЈ-у. Примењене су директиве да се скојевци без кандидације преводе и улазе у Партију с тим да чланови Партије морају много више познавати скојевце него што је то био случај до сада. Са овим ће се много брже уздизати наше скојевске организације, а такође активирати Партија у раду са СКОЈ-ем.

Од попуне па наовамо сада наша бригада броји 4.000 бораца где међу њима има добар део интелектуалаца и радника, а такође појединих бораца са погрешним схватањима. Ово се нарочито одражава код појединаца у нарочитом тумачењу наше борбе.

Рад комесара доста је отежан, што се највише осећа код четних комесара због тога што су доста несналажљиви и млади као руководиоци. Исто, отежавајуће су прилике услед бројчано веће јединице, а то је скопчано са стамбеним приликама.

У овим борбама око Краљева имали смо 29 мртвих (погинуло је 69 - нап.а.), међу којима и четири члана Партије, од којих је један командант батаљона поручник Милутин Роксандић, као и неколико четних руководилаца. Исто имали смо добар број рањених бораца и четних руководилаца.

У овом извештају сам се задржао углавном на стању целе наше бригаде, а сада ћу се позабавити стањем Партије и њеним проблемима.

Партијска организација у бригади броји на лицу 118 чланова КПЈ са 26 кандидата. У бригади има 23 партиј-

ске јединице. Има чета где има само по два члана Партије. Оваквих чета има 12. Остале чете имају јединице које броје од три па навише чланова. За ово време одржавани су редовно партијски састанци на којима су претресана питања о држању чланова Партије, као и о недостацима и пропустима који се дешавају у борби или раду. Партија је уложила много труда да би створила у свим четама партијске јединице и да се прошири партијска организација која је доста мала и млада према људству које је примала наша бригада. И поред тога што је партијска организација мала и млада, могу слободно рећи да се осећа као руководећа снага у нашој бригади. Њена младост највише се осећа у томе што још добро не уочава проблеме који могу чешће да јој промакну. Ти се проблеми одражавају у највећој мери код четних руководилаца који треба да решавају свакодневно све недостатке у својим јединицама, као на пример уздизање бораца као и самих себе на већи политички ниво, што је неопходно потребно за наше чланове Партије и борде. Партијска организација наилази на доста потешкоћа због честог избацивања кадрова из строја, што умногоме отежава правилан и бржи развој наших партијских јединица. Батаљонски бирои још се не осећају правом руководећом силом баш због честог избацивања из борбеног строја његових чланова. Њихова теоретска изградња још је увек мала, па је због тога узрок спорог уздизања и самих чланова Партије.

Углавном, могу слободно рећи, код свих руководилаца и чланова Партије доста се осећа партијска одговорност.

У вези са овим недостацима, а великим потребама за кадровима, дивизијски комитет позабавио се тим проблемом. У овом раздобљу одржан је један нижи партијски курс при штабу дивизије. У исто време одржан је краћи течај за припрему политделегата. Такође, одржан је један војнички течај за припрему водника и десетара. Сви течајеви одржани су при штабу бригаде. На овим течајевима било је учесника по 25 бораца. Овај курс и течајеви умногоме су допринели да смо донекле решили питање кадрова.

Руководећа места у штабовима батаљона нису сва попуњена, тако да нам недостају три заменика командан-

та. Исто тако у последњим борбама избачено нам је неколико четних руководилаца, те према томе нису нам потпуне ни све команде чета. Сва упражњена места партијска организација настоји и улаже напоре да попуни и створи нове кадрове.

Теоретски рад у задње време није се одвијао редовно. Међутим, док смо се налазили око Великог Градишта, рад је био редован тако да су свугде одржавани редовни теоретски и радни састанци. Од покрета од Градишта до Краљева и Чачка бригада је била већим делом на положају и у борби са Немцима и зато је било отежано интензивно радити. И поред тога, партијске организације раде на савлађивању материјала 'Учење о Партији', као и директивни материјал који се добије.

Батаљонске штапске јединице на добром су теоретском нивоу, штапска јединица бригаде стоји такође на доста добром теоретском нивоу. Партијске јединице и батаљонски бирои још се нису у довољној мери осамосталили. Ови проблеми и недостаци поетављени су пред партијску организацију, углавном пред бирое, који настоје да се све ово што брже реши и отклони.

У овоме раздобљу у Партију је примљено 26 чланова. Бригадни комитет СКОЈ-а још се не осећа у довољној мери самосталним руководећим телом. Узрок томе јесте што су руководиоци, са врло малим искуством и ради одлажења руководилаца на друге дужности, те тако бива ометан добрим делом брзи развој СКОЈ-а. Поред свега овога, СКОЈ је уложио све напоре те је, ипак, правилно функционисао тако да је СКОЈ у нашој бригади заступљен у свакој чети.

Скојевска организација у бригади број 267 чланова који су сврстани у 32 актива.

Проблеми СКОЈ-а су и даље: да се прошири и подигне на политички и теоретски ниво. У овом раздобљу знатан део омладинаца је уведен у СКОЈ, али тај број још увек не задовољава. Баш због тога што у нашој бригади постоји велики део омладине, по овим проблемима и недостацима СКОЈ улаже напоре да би их савладао. У последње време показали су се доста добри резултати.

Политички и културни рад, који је у овом времену доста добро кренуо напред, углавном се састоји из прораде директивног материјала и четних конференција. Мо-

жемо слободно рећи да четне конференције наилазе на много добар пријем од стране бораца и оне се одржавају редовно.

Комесари батаљона доста се добро сналазе у своме раду. Највеће су отежавајуће околности што је велики број људства и лоше су стамбене прилике, па не могу учествовати пред свим борцима батаљона. И поред тога, предвиђено је да се одрже следећи реферати: 1. Национално питање у светлости народноослободилачке борбе; 2. Развој народноослободилачког покрета; 3. Данашњи ослободилачки рат на челу са СССР-ом; 4. Улога и линија КПЈ у НО борби. Од ових реферата постигнуто је у неким батаљонима да се одрже, док у неким још није јер им нису дозвољавале временске прилике.

Што се тиче комесара чета, има још добрим делом оних који нису израсли да одговоре својој дужности, те према томе то много отежава бржи и ефикаснији политички рад и развој. Истина је да политички комесари и делегати као и комесари батаљона раде на савлађивању свих ових потешкоћа како би нашу војску створили што зрелију, како политички тако и војнички. Ово важи за све комесаре, изузев за једног. Однос између политичких комесара и помоћника доста је правилан. Комесар бригаде пружа помоћ комесарима батаљона и показује велико интересовање у раду и он се добро сналази на својој дужности. Његов однос према људима је врло добар. Такође однос између комесара и помоћника комесара бригаде је добар и правилан.

Што се тиче културног рада, он још није добио прави и свестрани свој израз. Углавном могу слободно рећи да су се чете већим делом осамосталиле у раду, нарочито у иступању на приредбама, док још није развијена штампа и није ликвидирана неписменост те због тога и није културни рад развијен свестрано. Он се, углавном, састоји и то већим делом у припреми соло и хорских песама и рецитација као и припреми скечева, док сасвим мањим делом издавање четних и батаљонских листова, но ипак неки батаљони издали су џепне и зидне новине. Такође је успело да се мањим делом отклони неписменост.

Поред батаљонских и четних хорова, образовали смо и екипу задужену за културни живот бригаде која је доста солидна у свом раду, и заиста у овом времену наша

екипа бригаде, као и батаљонске, дале су у неколико села и градова доста добрих приредби за народ и војску.

Војни рад се одвијао овим редом а то је да се сви борци што боље науче и овладају свим наоружањем којим располажемо у бригади. Такође у овим борбама се показало да нашим друговима официрима недостају многа знања да командују већим јединицама. Ти недостаци су се одразили у последњим борбама где је било неколико пропуста код команданата батаљона и командира чета. Недостаци су у томе што нису водили рачуна о бројчаности својих јединица, већ су замишљали да су им батаљони као раније, те због тога су се десила неколика непотребна рањавања и губљења људства. О свим недостацима и проблемима позабавио се штаб бригаде, као и штаб дивизије. Одржавани су састанци са командним кадром где је присуствовао по један члан штаба бригаде. На тим састанцима претресано је питање свих ових недостатака тако да ће убудуће умногome бити отклоњене те грешке.

Интендантура је организована у нашој бригади. У прво време била је са товарним коњима. Мобилизацијом већег броја људства и прелазом на добре путеве ми смо преоријентисали комору на теглећа кола. Са оваквом комором прилично је отежано нарочито при брдовитим крајевима где је потребно да комора скрене с пута. Због тих тешкоћа често војсци не стигне храна на време. Интендант бригаде, као и батаљонски интенданци, у овоме времену доста су се организационо оспособили, но она не задовољава у потпуности. Интенданци батаљона још нису уздигнути на добар политички ниво, те према томе без будне партијске контроле могао би се десити, а и десило се понегде, пропуст нарочито у односу према народу. Још увек највећи проблем јесте недостатак коња и кола у довољној количини.

У групним коморама, како бригадним тако и батаљонским, постоје партијске јединице које умногome решавају брже и ефикасније пребацивање коморе да би на време стигла храна војсци.

Санитет у нашој бригади врло добро је организован, тако да четне болничарке, као и батаљонски и бригадни референти доста добро стоје стручно. Умногome нам је олакшано што сада имамо у батаљонима лекаре који су

скоро мобилисани. Доиста, у два батаљона имамо лекаре, док у остала два имамо медицинаре.

Организадија обавештајне службе у нашој бригади није много напредовала. Она се није развијала правилно. Узрок томе је што су многи обавештајни официри отишли на друге дужности. Поред доласка об. официра бригаде и још неколико батаљонских об. официра, замене њихове нису задовољиле, изузев об. официра Блаже Јовановића који углавном задовољава.

Однос штаба бригаде и штабова батаљона правилан је, као и однос између штабова батаљона и команди чета. Може се рећи да влада другарски и војнички однос.

Војничка дисциплина је добра у свим батаљонима, док колективни живот у бригади још се није развио јер још постоји код многих другова егоизам. Код већег дела бораца за ово кратко време Партија је и на том пољу рада доста постигла. Ови недостаци сузбијају се преко четних конференција и политичких часова. И ово зависи од сналажљивости и умешности наших војно-политичких руководилаца. Однос између другова и другарица је правилан, нема никаквих карактеристичних примера које би требало наводити овде.

Штабови батаљона са порастом и приливом људства у нашу војску још се нису најбоље снашли, али ја сам убеђен да ће наши штабови батаљона, као и команде чета, убрзо савладати проблеме у командовању великим јединицама, јер они показују велико интересовање за лично своје уздизање, као и уздизање своје јединице.

Однос у штабу бригаде је правилан. Међу члановима штаба постоји пуна сарадња. Углавном, другови се сви сналазе доста добро на својим дужностима. И штабу бригаде било је прилично отежано, нарочито у прво време, руковођење са доста већом јединицом. Сада штаб бригаде је, углавном, савладао те проблеме. Убеђен сам да ће штаб бригаде, углавном, отклонити све проблеме и да ће успешно моћи да руководи оваквом јединицом.

Наша бригада може да изврши у потпуности поверени јој задатак који се постави пред њу».

Сачуван је и партијски извештај Дивизијског комитета од 12. децембра. И у њему има значајних података. Тако, у њему једно од главних места заузима и оцена о борбама код Пожеге:

»Овде, у борбама на Пожеги, у којима је ангажована читава наша дивизија, наше јединице су показале доста добре резултате. Значај тих резултата је у томе што су наше јединице побиле доста Немаца, што се могло утврдити конкретно на бојном пољу. У борбама које је наша дивизија водила на сектору Краљева и Ужичке Пожеге било је много лепог држања појединих јединица, бораца, пушкомитраљезаца, бомбаша и руководиоца. Истина, ми смо у борбама код Пожеге имали озбиљне губитке у мртвима и рањеним, нарочито 3. батаљон XVI и XVIII бригаде. Овде је донекле кривица штабова бригаде и штабова батаљона у потцењивању непријатеља који се налазио у одступању ка Пожези, у невојничком и неопрезном наступању за непријатељем, и, најзад, кад се запало у критичну ситуацију, у несналажењу штабова батаљона и команди чета да организовано повуку своје јединице... «¹⁰²

Штаб 25. дивизије је 6. децембра 1944. анализирао тадашње борбе јединица и донео одлуку да командант и заменик команданта дивизије обиђу штабове 16. и 18. српске бригаде.

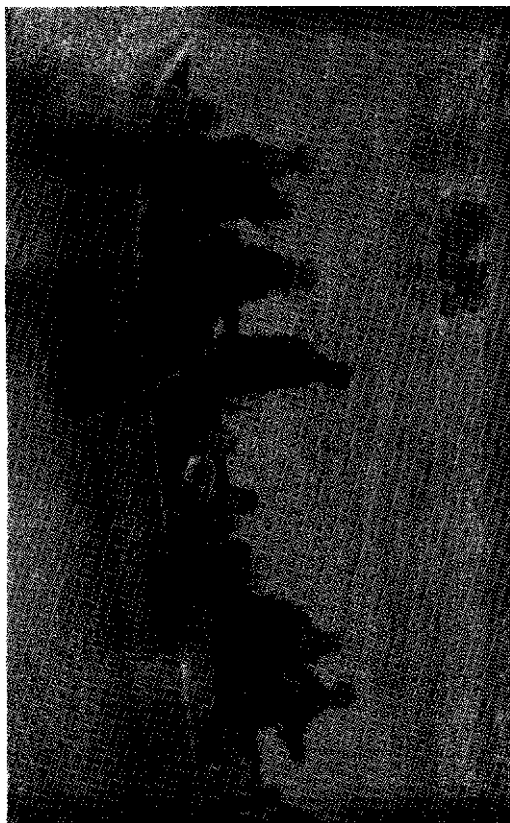
И Дивизијски комитет КПЈ је донео одлуку да се све борбе »деталније продискутују у партијској и скојевској организацији на састанцима свег командног кадра у батаљонима«.

Дивизијски комитет је оценио да руководиоци и даље не обраћају довољно пажње у обучавању бораца у руковању аутоматским оружјем и уопште војничком раду.

За политичко-културни рад је у овом извештају речено да је постао активнији и организованији, али да нема »довољно упорности од стране многих руководиоца у спровођењу директива о том раду. Проблем је навикнути људе на комунистичку упорност у спровођењу извесног плана«. ..

¹⁰¹ Зборник НОР-а, том IX, књ. 7, стр. 760. •

Прекојах бригада преко Дрине, децембар 1944, код Зворника

У очекивању пребаска преко Дрине, децембар 1944, код Зворника

Штаб 4. ОсиLвојiа (командаш Милан Минић - у средини са огрнуим кабанџом; заменик команданта Тодор Вукашиновић - стоји први слева; политички комесар Бранислав Цветковић - стоји други слева; помоћник политичког комесара Радојко Лазаревић - стоји други с десна) са групом чланова команди чета и бораца, децембра 1944, Ваљево